

विधी शिक्षण आणि भारतातील सद्यस्थिती एक दृष्टिक्षेप

सौ. कल्पना दीपक जाधव

संशोधक

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

१.१ विधी शिक्षण

१.१.१ प्रस्तावना :

शिक्षण ही अशी प्रक्रि या आहे ज्यामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या, समूहाच्या व राष्ट्राच्या विकासास मदत होते. त्यामुळे समाजाच्या विकासास मदत होते. विधी शिक्षणामुळे मनुष्याला कायद्याचे पालन करण्याचे शहाणपण येते.

विधी शिक्षण हे मूलतः बहुउद्देशीय शिक्षण आहे हे शिस्तबद्ध शिक्षण आहे. या शिक्षणाला बळकटी देण्यासाठी मानवी संसाधने विकसित करणे आवश्यक आहे. या शिक्षणातून सक्षम वकिलाचा विकास होईल आणि त्याच्याद्वारे सामाजिक व राष्ट्रीय विकास होईल. **Kulashreshtha** (२००२) विधी शिक्षणाला प्राधान्य देणे हे नेहमीच सर्वोत्कृष्ट व्यवसाय म्हणून मानले गेले आहे. सामान्य शिक्षणाचा एक भाग म्हणून विधी शिक्षणाकडे वेगळे पाहता येणार नाही. आज विधी शिक्षणामुळे समाजाची राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या प्रगती होण्यासाठी प्रेरणा मिळते. आज विधी शिक्षण विधी महाविद्यालयांमध्ये व अनेक विकसित विद्यापीठांमध्ये उपलब्ध आहे. डळपसह (१९९९) भारतामध्ये १९९९ मध्ये लिगल एज्युकेशन इंडिया नावाची एक परिषद आयोजित केली होती. ती

परिषद ऑल इंडिया लॉ टीचर्स काँग्रेसद्वारे आयोजित केली होती. त्यामध्ये २१ व्या शतकातील समस्या आणि संभाव्यता यावर चर्चा झाली.

१.१.२ कायदा (Law) :

विधी ग'थालयातील उपभोक्त्याच्या माहिती शोध वर्तनाचा अभ्यास करताना कायदा म्हणजे काय? हे पाहणे आवश्यक आहे. सर्वसामान्यपणे कायदा म्हणजे काय तर समुदायाने किंवा देशाद्वारे लागू केलेले नियम म्हणजे कायदा होय. हे नियम अधिनियमित केलेले असतात. ही एक प्रणाली आहे. कायदा एक मजकूर आधारित शिस्त आहे.

कायद्याच्या व्या'या :

Maxwell and Schafer (२००८)

यांच्या मते, विधी क्षेत्रात जगामध्ये सर्वात मोठ्या प्रमाणात पाठ्याधारित स्रोत आहेत.

Sing (२०११) यांनी कायदेसंदर्भात स्पष्ट केले की, सर्व नियमांची रचना यात करताना आणि एखाद्या विशिष्ट समुदायाच्या राज्यातील किंवा इतर गटांद्वारे अधिकार, कायदे याची अंमलबजावणी केली जाते.

Garner and Black in Blacks Law

Dictionary (२००४) यांनी कायद्याला परिगणित केले आहे. तिची न्यायालये मतभेद सोडविण्यासाठी न्यायालयीन पूर्वनियोजित विधीविषयक तत्त्वे, नियम आणि सिद्धांताचा वापर करतात.

Farlex Free Dictionary (२०१४) – सामान्य कायदे म्हणजे न्यायाधीशांकडून न्यायालयाद्वारा ते निर्मित केले जातात. दीर्घ कालावधीत न्यायाधीशांनी तयार केलेले ते नियम आहेत.

१.१.३ विधी शिक्षणाची गरज :

विधी ज्ञानाची गरज ही संविधानिक संदर्भात जरूरी ठरते. देशातील प्रत्येक नागरिक मग तो श्रीमंत असो अथवा गरीब, संविधानाने दिलेल्या अधिकारांचा मानकरी ठरतो. अर्थातच कायद्याचे उल्लंघन न करणे व दुसऱ्या व्यक्तीच्या विधीविषयक अधिकारांची जाणीव ठेवणे हे त्याचे कर्तव्य ठरते. परंतु अशा परिस्थितीत, धार्मिक अंधश्रद्धा, गुलामगिरीची मानसिकता यांचा पगडा भारतीय समाजमनावरून अजून दूर न झाल्यामुळे, जनता संविधानात नमूद अधिकाराचा फायदा स्वतःसाठी व समाजासाठी करून घेऊ शकत नाही. भारतीय लोकशाहीची न्यायसंस्था हा एक मोठा आधारस्तंभ आहे. परंतु जनतेचा त्यावरील विश्वास हळूहळू कमी होत आहे. याच कारणांसाठी विधी शिक्षण अत्यंत जरूरी वाटते. न्यायव्यवस्था व तिची कार्यप्रणाली याचे ज्ञान लोकांना असणे आज काळाची गरज झालेली आहे. न्यायसंस्थेशी निगडित अव्यवस्थेची जाणीव लोकांना करून देणे आज आवश्यक झालेले आहे. जिल्हा बार असोसिएशन या कामात मदत करीत आहे.

इंग'जी साम'ज्याने न्यायव्यवस्थेची बांधणी त्यांचे साम'ज्य मजबूत करण्यासाठी केली होती. त्यात स्थानिक भारतीयांना न्याय देण्याची

भूमिका नव्हती. इंग'जांनी याच न्यायप्रणालीमार्फत देशभक्तांना देशद्रोही ठरवून तुरुंगात डांबले. असाच काहीसा अनुभव थोड्याफार फरकाने स्वातंत्र्यानंतरही आणीबाणीच्या काळात आला. दुर्दैवाने स्वातंत्र्यानंतर झेंडा बदलला, राष्ट्रगीत बदलले पण न्यायव्यवस्था मात्र बदलली नाही. तिचे हवे तसे स्वदेशीकरण झाले नाही. आजही आपण इंग'जांच्या कायद्यांच्या धर्तीवरच वाटचाल करीत आहोत.

१.१.४ विधी शिक्षणाचा इतिहास :

भारतात कायद्याची पाळेमुळे पुरातन रुढींवर आधारित आहेत. आर्यन संस्कृतीपासून ती अस्तित्वात आहेत. विधी शिक्षणाच्या प्रारंभाबद्दल विविध मते आहेत. मनु हा वकिलाला संबोधताना विप्र (ब'ह्मण) म्हणतो (Manu VIII १६९). परंतु हे अशक्य असू शकते कारण विप्र हा सभ्य (Jury) च्या सदस्यालासुद्धा संबोधले असू शकते. घरपश (१९८४) नमूद करतात, त्याला मानधन देऊन एखाद्या पक्षाचे प्रतिनिधित्व करण्याचे काम सोपविले गेले असेल त्यासाठी त्याला मानधन मिळत असे.

Jayswal (२०११) यांच्या मते, भारतात मनुस्मृतीच्या काळापासून व्यावसायिक वकील अस्तित्वात होते. Kane मात्र Jayswal यांच्या मताशी सहमत नाहीत. त्यांच्या मते, असे कोणतेही पुरावे उपलब्ध नाहीत, ज्याने हे सिद्ध होईल की भारतात तेव्हा व्यावसायिक वकील होते. ते नमूद करतात की, त्या काळी राजाच्या दरबारात लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे विधीतज्ज्ञ असू शकतात. परंतु राजावर त्यांचे मत बंधनकारक नव्हते. धर्मशास्त्रात व विधी पद्धतीत निपुण असलेलेच प्रतिनिधित्व करू शकत होते. या पात्रता नसलेल्यास व तरीही पैसे घेणाऱ्यास राजा शिक्षापत्र मानून शिक्षा देत असे.

इंग'जांच्या काळात जेव्हा त्यांनी प्रगत नवीन विधी प्रणालीची सुरुवात करण्याचा घाट घातला तेव्हा भारतीय विद्वानांनी भारताची पुरातन विधी प्रणाली खूप प्रगल्भ व प्रगत होती असा दावा केला. इंग'ज सरकारने विधी शिक्षणाला सहमती दिली व **Bhavani** (१९६२) एलफिन्स्टन विधी महाविद्यालय मुंबईत १८६६ साली स्थापन झाले व बॉम्बे विद्यापीठ १९५६ मध्ये अस्तित्वात आले.

एलफिन्स्टन विधी महाविद्यालय हे मुंबई विद्यापीठाला संलग्न आहे. **Ludo** (१९८६) पूर्वी धर्मशास्त्राच्या काळात विधी विद्वान नसावेत. त्या काळी भारतात ऋषी असले पाहिजेत, जे वैदिक शास्त्रात निपुण होते. त्याचा भार वैदिक संहितेवर व तत्संबंधी ग'थ, पुराणे, जसे- ब'ह्मणा (**Brahmana**), आरण्यका (**Aranyaka**), उपनिषद (णरिपेळीहरव), स्तोत्रसूत्र (**Stotrsutra**), गृह्यसूत्र (**Grhyasutra**), धर्मसूत्र (**Dharmgsutra**) यावर होता. तेव्हा धर्मशास्त्र व विधी तज्ज्ञ नव्हते, पण परिस्थिती बदलली. धर्मावरील पुस्तके वैदिक शाळेच्या पगड्यातून वेगळी झाली. काही धर्मपंडित धर्मशास्त्रावर भर देऊ लागले.

Schmittneener (१९८६) भारतात जेव्हा पहिले बि'टिश कोर्ट मुंबईत १६७२ साली **Governor Gerald Angier** ने स्थापन केले तेव्हा व्यावसायिक अस्तित्वात होते असे पुरावे आढळतात. गव्हर्नरने अॅटर्नी जनरल म्हणून जॉर्ज विल्कॉक्सला नेमले. त्यांना कायद्याचे उत्तम ज्ञान होते.

Hindu Law जो पश्चिमेला १८ व्या शतकात अवगत झाला तेव्हा जरी आजच्यासारखे विधी शिक्षण नव्हते तरीही ते ब'ह्मिक (**Brahmic**) पद्धतीत उपलब्ध होते. त्या काळी विधी शिक्षणाचे महत्त्व हे केवळ विधी कार्यवाहीचे

ज्ञान असणाऱ्याला दावा चालविण्याची परवानगी होती व तो वादी-प्रतिवादीची केस मांडू शकत होता इथपर्यंत होते. प्राचीन राजे धर्मशास्त्राच्या आधारे राज्य करीत व कायदा करीत. बि'टिश राज्य भारतात येईपर्यंत मनु, याज्ञवल्क्य (**Manu, Yajna Volkya**) व इतर ह्यांनी केलेल्या कायद्याचे पालन केले जाई.

Koul (१९९९), '२१ व्या शतकात भारतीय विधी शिक्षणामधील समस्या आणि भविष्यातील संभावना' या विषयावर अखिल भारतीय विधी शिक्षक काँग्रेसतर्फे एक परिषद १९९९ मध्ये आयोजित करण्यात आली होती. संपादकीय समितीने असे मत व्यक्त केले की, आज ८४ विद्यापीठे विधी शाखेत पदवी प्रदान करत आहेत. सुमारे ९१३ विधी महाविद्यालये देशात आहेत आणि प्रत्येक वर्षी तीन लाख विधी स्नातक विधी पदवीधर होतात. भारत हा जगामध्ये वकील लोकसं'येत अमेरिकेनंतर दुसऱ्या क्रं मांकांवर आहे व तरीही भारतीय लोकांच्या विधीविषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशा सं'येने वकील नाहीत असे मानले जाते.

१.१.५ विधी शिक्षण - समस्या व त्यांचा संबंध

: भारतीय विधी पद्धती ही बि'टिश वारसा चालविणाऱ्या सामाजिक प्रणालीचा एक भाग आहे. भारत हे जगात मोठे लोकशाही राष्ट्र असल्याकारणाने विधी शिक्षणाची भूमिका व प्रगती महत्त्वाची आहे. विधी शिक्षणात चाळीस वर्षात आमूलाग' बदल घडला आहे. विधी विद्यार्थ्यांना समाजात विविध भूमिका घेण्यास व विधीची विविध कार्ये करण्यास विधी शिक्षणाची मदत होते. विधी शिक्षणाचे कार्य हे वकिली व्यवसाय, विशेषज्ञ निर्माण करणे आहे, जेणेकरून समाजाची प्रगती होईल व अंतिमतः पूर्ण राष्ट्राची प्रगती होईल.

वकिली व्यवसाय करणाऱ्यांमध्ये हे

सामर्थ्य असणे आवश्यक आहे. जसे समस्यांचे विवेचन करून, सामाजिक व अर्थशास्त्राला धरून व कायद्याचे नियंत्रण जाणून कौशल्याने संशोधनाची किं या करता येणे गरजेचे आहे. Pillai (२०१२) भविष्यात वकिली व्यवसाय करणाऱ्यांनी दक्षतेने राज्य व केंद्राने केलेल्या कायद्याचे निरीक्षण केले पाहिजे. भारतीय विधी शिक्षणाचे मूल्य केवळ उच्च श्रेणी मिळविणाऱ्या विधी पदवीधरांचे मूल्य अधिक वाढविण्यासाठी नसून विधीच्या सामान्य विद्यार्थ्यांचा दर्जा वाढवून त्यांच्यात बदल घडविण्यासाठी असावे. मग ते कोणत्या विधी विद्यालयातून पदवी घेतात ह्याचा विचार करू नये. बार कौन्सिल ऑफ इंडियाने प्रथम पर्वाच्या सुधारणेअंतर्गत नॅशनल लॉ स्कूल स्थापन केल्या. ह्या विद्यालयामध्ये जागतिक दर्जाचे कायद्याचे शिक्षण भारतातही सर्वाना परवडेल असे उपलब्ध आहे हे दाखवून दिले. दुसऱ्या पर्वातील सुधारणा तीन स्तंभावर आधारित असतील. विस्तृतपणा समाविष्ट करणारे व श्रेष्ठत्व मिळवून देणारे बदल घडवून आणेल असे प्रतिपादन Moily (२०१०) यांनी केले.

नवीन रूपात उपलब्ध असलेली भरपूर माहितीने विधी व्यावसायिकांच्या संशोधन प्रकिं येत बदल घडविला आहे. आज माहिती तंत्रज्ञानाच्या आघातामुळे अनेक विधी ग'थालये आपले सामर्थ्य ई-साधने, ऑनलाइन डेटाबेस इत्यादीच्या समावेशाने वाढवत आहेत. गणन यंत्राक्षरे बोटाने बटण दाबताच मिळणारी माहिती ही संशोधकाला व ग'थपालांना नेटवर उपलब्ध करून विधी व्यावसायिकांना देता येईल. Pillai (२००२) world wide web (www) ने संशोधकांना विशेषतः विधी संशोधकांना अधिक सुसंधी मिळवून दिली आहे. नवीन विधी व्यावसायिक पिढीस स्वतःच्या राष्ट्राच्या कायद्यांसोबत इतर देशांच्या कायद्यांचे उत्तम प्रतीचे

ज्ञान आज आवश्यक आहे.

१.१.६ भारतातील विधी शिक्षण :

प्राचीन भारतातील विधी शिक्षणाचा

संक्षिप्त इतिहास : प्राचीन भारतात कायद्याला धर्म असे संबोधले जायचे व चार वेदांना कायद्याचे स्रोत मानले जात होते. वेद पवित्र मानले जातात. विशेषतः ऋग्वेद (ऋगावेद) हे महत्त्वाचे स्रोत मानून हिंदू समाज व समाजातील मूल्य सांभाळणारे मानत. 'मनुस्मृती' हा कायद्याचा संग'ह मानला जातो. त्यात व्यक्तिगत, सामाजिक अधिकार व कार्ये दिलेली आहेत. न्यायालयाची सुरुवात ही एकदम खालच्या स्तरापासून झाली. खेडेगावात ग'म न्यायालये चालत होती. त्यात गावाचा मुखिया/मु'य माणूस भांडण-तंटे ऐकून न्याय करीत असे. त्यावर सुनावणी जिल्हा न्यायाधीशाकडे होत असे व त्यानंतर राजाच्या दरबारात पुढील निवाड्यासाठी जात असे.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या विधी प्रणालीची सुरुवात १७७४ मध्ये अतिउच्च न्यायालयाच्या कलकत्यातील स्थापनेने झाली. सुरुवातीला वकील होण्यासाठी पर्शियन भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक होते पण सन १८२६ नंतर पर्शियन भाषेचे परिवर्तन हे इंग'जी भाषेत झाले. भारतात औपचारिक शिक्षण १८५५ साली अस्तित्वात आले. जेव्हा प्रथमच विधी प्राध्यापकी कार्य सरकारी एलफिन्स्टन महाविद्यालयामध्ये १८५५ मध्ये सुरु झाले. नंतर उच्च न्यायालयाची स्थापना उच्च न्यायालय कायदा अंतर्गत १८६१ मध्ये झाली. ज्यात तीन श्रेणीचे वकील न्यायालयात अशिलासाठी काम पाहात होते. त्यांना बॅरिस्टर, सॉलीसिटर व वकील असे संबोधिले जात होते. त्यामागोमाग अनेक उच्च न्यायालये स्थापित झाली. ह्याचे कारण भारतातील इतर भागातही खूप खटले वाढले होते. त्यामुळे भारतातील इतर भागातही

१८५७ साली औपचारिक विधी शिक्षण सुरु झाले. तीन विद्यापीठांतून विधी शिक्षण हा विषय शिकविला जाऊ लागला. ती तीन विद्यापीठे म्हणजे मद्रास, कलकत्ता व मुंबई ही होती.

लिगल प्रॅक्टिशनर्स अॅक्ट, १८७९ ला पारीत केला गेला. त्याच्यामुळे उच्च न्यायालयांमध्ये व इतर कनिष्ठ कार्यालयात वकिली व्यवसाय करणाऱ्यांची यादी राखली जाई. उच्च न्यायालये वकिलांची परीक्षा घेत व त्यात उत्तीर्ण झालेल्यांनाच न्यायालयात दावे चालविण्याची मुभा दिली जात होती. मुंबई व मद्रास विद्यापीठांनी प्रथमच विधी पदवी प्रदान केली. जे वकिली व्यवसाय करण्यास योग्य होते त्यांना पदवी प्रदान करण्यात आली, कारण त्यांनी १० वर्षे व्यवसाय करणाऱ्या ज्येष्ठ वकिलांकडे प्रशिक्षण घेऊन उच्च न्यायालयाची परीक्षा उत्तीर्ण केली होती.

वकील, बॅरिस्टर व सॉलीसिटर यांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीतील फरक, विशेषतः ज्या खास सवलती बॅरिस्टरना दिल्या जात होत्या त्यामुळे सर्वत्र नाराजी होती. ऑल इंडिया बारची निर्मिती व्हावी अशी देशभर मागणी झाली. १९२३ साली इंडियन बार कमिटीची स्थापना सर एडवर्ड शामियर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली हे मुद्दे पडताळण्यासाठी झाली.

Benjamin (२००७) ह्या समितीच्या सूचनांवरून इंडियन बार कौन्सिल हा कायदा १९२६ मध्ये पारित झाला. त्या कायद्यामुळे विविध उच्च न्यायालयांमध्ये बार कौन्सिल निर्माण झाले. ह्यात वकील व त्यांच्या क्षेत्रातील समस्यांना न्याय मिळाला.

१.१.७ स्वतंत्र भारतात विधी शिक्षण :

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ऑल इंडिया बार कमिटी, १९५१ मध्ये अतिउच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश एस. आर. दास यांच्या

अध्यक्षतेखाली स्थापन केली. त्यांच्या सूचनेप्रमाणे बार कौन्सिल प'त्येक राज्यांत स्थापन करून नावनोंदणी करणे, स्थगिती देणे, कामावरून कमी करणे अशी कार्ये करतील. त्यांनी हे देखील सूचित केले की, प्लीडरशीपची परीक्षा वर्ज्य करावी व जे विधी पदवीधर नसतील त्यांची नावे वकिली व्यवसायाच्या यादीत नोंदवू नयेत. १९६१ साली अॅडव्होकेट अॅक्ट पारीत झाला. ज्याच्या अन्वये ऑल इंडिया बार कौन्सिल व प्रत्येक राज्यासाठी स्वतंत्र बार कौन्सिल स्थापन झाले. त्याच्याप्रमाणे न्यायालयात वकिली व्यवसाय करण्यासाठी किमान दर्जाचे नियम प्रस्थापित केले. त्यामुळे तीन वर्षांचा विधी अभ्यासक म १९६७ पासून सर्व भारतातील विद्यापीठांनी सुरु केला.

Benjamin (२००७) स्वातंत्र्याच्या काळात ज्यांना वकिली व्यवसाय करण्याची इच्छा असे, ते प्रथम इंग्लंडला जात व इंग्लिश बारमध्ये बॅरिस्टर म्हणून नाव नोंदवत. ज्यांना हे परवडत नसे ते कोणत्याही भारतीय विद्यापीठातून विधी शाखेची पदवी घेऊन प्रांतीय किंवा राज्याच्या बार कौन्सिलची परीक्षा देऊन व्यावसायिक वकील म्हणून प्रांतीय किंवा राज्याच्या उच्च न्यायालयात नाव नोंदवत असत. विद्यापीठात विधीचा अभ्यासक म दोन वर्षांचा होता व प्रत्येक वर्षाच्या शेवटी विद्यापीठाची परीक्षा होती. पदवी मिळाल्यानंतर त्यांना वर्षभर व्यावसायिक वकिलांकडे प्रशिक्षण घ्यावे लागे व त्यानंतर ते राज्य बार कौन्सिलची परीक्षा देण्यास पात्र ठरत. वकिली व्यवसायावर बार कौन्सिलचे नियंत्रण होते व अभ्यासक मावर विद्यापीठाचे नियंत्रण होते.

द अॅडव्होकेट अॅक्ट, १९६१ ने बार कौन्सिल ऑफ इंडियाला विधी शिक्षणाच्या योग्यतेचे मोजमाप करण्याची जबाबदारी दिली व विधी अभ्यासक माची पुनर्चना करण्याचीदेखील

जबाबदारी सोपविली. १९६७ साली त्यांनी विधी अभ्यासक म तीन वर्षांचा सुचविला व सर्व भारतातील विद्यापीठांनी तो स्वीकारला. एक वर्षाची उमेदवारी व बारची परीक्षा वर्ज्य करून त्या जागी एलएल.बी.च्या अभ्यासक माचे प्रत्यक्ष शिक्षण देण्याचे ठरविले. बीसीआयने वेळोवेळी बदल घडवून नवीन विषय सुरु केले. ज्यावेळी विद्यापीठांना ५ वर्षांचे एलएल.बी. अभ्यासक म सुरु करण्यास उद्युक्त केले. ह्या पर्वाची सुरुवात नॅशनल लॉ स्कूल ऑफ इंडिया, युनिव्हर्सिटी, बेंगलोरने १९८६ मध्ये केली. याच्या नियमित अभ्यासक माचे कार्य १ जुलै १९८८ ला सुरु झाले. भारतीय विधी शिक्षण प्रणालीत यामुळे नवीन बदल घडवून आला, जो समान कायद्याच्या राष्ट्रांमध्ये पूर्णतः वेगळा होता.

पाच वर्षीय अभ्यासक माचा उद्देश प्रगत दृष्टिकोन ठेवून, समाजाची जाणीव बाळगून नवीन कायद्यांच्या तत्वावर नवीन समाज घडविणे हा होता. पाच वर्षीय अभ्यासक माचे दोन भाग आहेत. पहिली दोन वर्षे विधीअगोदरचा अभ्यास शिकविला जातो व त्यानंतरची तीन वर्षे विधी अभ्यासक म शिकविला जातो. पाच वर्षीय विधी अभ्यासक मने विधी व्यवसायाला पूर्ण वेळेचे महत्त्व प्राप्त करून दिले.

१.१.८ भारतातील विधी शिक्षणाची सद्यस्थिती :

विधी शिक्षणाविषयी नेहमी बोलले जाते की, हे तांत्रिक शिक्षण आहे की बौद्धिक, बुद्धिमत्तेच्या माध्यमातून मिळालेले आहे. तसे अनेक मान्यवरांनीदेखील विधी ग'थालयाला लॅबोरेटरी असे संबोधित केले आहे. भारतात सुरुवातीला विधी शिक्षण परंपरागत स्वरूपात तीन वर्षांचा पदवी अभ्यास म्हणून चालविला जात होता. तथापि, १९८७ पासून ही संरचना बदलण्यात आली आहे. भारतातील विधी आयोग आणि बार कौन्सिल ऑफ इंडिया यांनी दिलेल्या सूचनेनुसार विधीच्या

विशेषाधिकारातील विधी विद्यापीठांची स्थापना करण्याच्या बाबतीत भारतातील पहिले नॅशनल लॉ स्कूल बेंगलोरमध्ये स्थापित झाले. याचे नाव नॅशनल लॉ युनिव्हर्सिटी (NLU) असे आहे. त्यानंतर इतर विद्यापीठांची स्थापना झाली व पाच वर्षांच्या पदवी अभ्यासक मास सुरुवात झाली. ही विधी विद्यापीठे विधी शिक्षणासाठी एक बहुशिस्तबद्ध आणि एकीकृत पद्धत प्रदान करण्यासाठी होती, म्हणून भारतामध्ये एलएल.बी. किंवा बी.एल.ऐवजी दुसरी एक विधीशाखेची पदवी मंजूर करण्यात आली.

नॅशनल लॉ स्कूलचा पाच वर्षांचा विधी अभ्यासक म यशस्वीरित्या पूर्ण झाल्यावर विद्यार्थ्यांना पुढील पदव्या दिल्या जातात. त्या म्हणजे बी.ए.एलएल.बी.(ऑनर्स)/बी.एस्सी, एलएल.बी.(ऑनर्स)/बी.कॉम.एलएल.बी.(ऑनर्स) / बी.बी.ए.एलएल.बी.(ऑनर्स) या पदव्या दिल्या जातात तीन व पाच वर्षांच्या बॅचलर डिग्रीशिवाय मास्टर इन लॉ, डॉक्टर ऑफ फिलॉसॉफी (पीएच.डी.), एम.बी.एल.एल.एल.एम./एम.बी.ए.एल.एल.एम. हे अभ्यासक म भारतात उपलब्ध आहेत. त्यानंतर अॅडव्होकेट अॅक्ट १९६१ अंतर्गत पाच वर्षांचा एकत्रित विधी पदवी देणाऱ्या अनेक विधी महाविद्यालयांची स्थापना करण्यात आली.

नॅशनल लॉ स्कूलच्या स्थापनेनंतर विधी महाविद्यालयांमध्ये सन २००० पासून आमूलाग' बदल होण्यास सुरुवात झाली Moily (२०१०). गेल्या १० वर्षांमध्ये नॅशनल लॉ स्कूलचा आकडा एकवरून एकवीसवर गेला. Bar and Bench प्रमाणे मे २०१० मध्ये भारतात ९१३ विधी महाविद्यालये होती. आजमितीला त्यांची सं'या हजारपेक्षा जास्त आहे. बार कौन्सिलऑफ इंडियाला या सर्वांवर लक्ष ठेवणे फार कठीण झाले आहे. विधी महाविद्यालयांचा दर्जा उच्च राखण्यासाठी व

व्यावसायिक दर्जा उंचविण्यासाठी प्रत्येक राज्यातील सरकारने आपल्या राज्यासाठी एक कायद्याचे विद्यापीठ स्थापन करावे. त्यामध्ये प्रमाणित विधी शिक्षणाचा दर्जा राखण्यासाठी राज्यांतील सरकारांनी कायद्याची स्वतंत्र विद्यापीठे स्थापित केली, ज्यांच्याद्वारे विधी शिक्षणाचा दर्जा पाहिला जातो. खालील कायद्याची विद्यापीठे भारतात उपलब्ध आहेत.

समारोप :

भारतातील कायद्याची पाळेमुळे जरी पुरातन रूढीवर आधारित असली तरी आजचे विधी शिक्षण आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील होण्यासाठी बार कौन्सिल ऑफ इंडिया निरंतर प्रयत्न करीत आहे. आपला समाज न्यायाधिष्ठित समाज आहे विधीविषयक ज्ञानाची गरजही संविधानिक संदर्भात जरूरी ठरते आणि त्यामुळे गेल्या चाळीस वर्षात विधी शिक्षणात आमूलाग' बदल झाला आहे. विधी शिक्षणाचे कार्य हे वकिली व्यवसायात विशेषज्ञ निर्माण करणे हे आहे. जेणेकरून सर्व समाजाची प्रगती होईल व सरतेशेवटी पूर्ण राष्ट्राची प्रगती होईल.

वकील, बॅरिस्टर व सॉलिसिटर यांना आज समाजात मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. देशभरात जवळजवळ एक हजार विधी महाविद्यालये आजमितीला आहेत. देशात एकूण एकवीस विधी विद्यापीठे कार्यरत आहेत. त्यामध्ये आंतरराष्ट्रीय उन्हाळी शाळा, अदलाबदलीचे कार्यक म विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केले जातात.

संदर्भ सूची :

1. Bhavani, J. K. C. (1962).
Legal Education in India.
Journal of India Law institute,
IV. 167.

2. Farlex Free Dictionary (2014). Retrieved from <http://www.thefreedictionary.com/law>
3. Maxwell, K. T. and Schafer, B. (2008). Concept and context in legal information retrieval. The Twenty-First Annual Conference on Legal Knowledge and information Systems. Netherland: JURIX, 63-72. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Burkhard_Schafer/publication/220809928_Concept_and_Context_in_Legal_Information_Retrieval/links/0fcfd50d9a01e4d11a000000.pdf
4. Moily, V. (2010). Law Minister Announces Vision for Legal Education Reform: A vision statement delivered by the Law Minister veerappa consultation for second Generation Reform in Legal Education held at the vigyan Bhavan, The Bar council of India, New Delhi. Retrieved from <http://www.barcouncilofindia.org/law-ministers-vision-statement-for-second-generation-reforms-in-legal-education/>
5. Pillai, K.N. Chandrasenkharan (2012). Legal Education and the Digital Era in Singh, R., Devroa, S., Rai, P. & Singh, A. (Eds.) International conference on Access to Legal information and Research in Digital Age. New Delhi, National Law University. Retrieved from [http://nludelhi.ac.in/download/publication/2015/august/Conference%20Pr](http://nludelhi.ac.in/download/publication/2015/august/Conference%20Proceeding-) oceeding-

6. Schmittheener, S. (1986). A sketch of the Development of the legal. Profession in India. India Bar Review, 13 (3&4). 309.
7. Singh, J. A. (2011). Workshop on Research, ethics, and law. Faculty of Arts, University of Zululand at Protea Hotels, Empangeni.

Books :

1. Garner, B. A. and Black, H. C. (2004). Black's law Dictionary. 8th ed. St. Paul, M. N.: Thomson / West Group.
2. Jayswal, K.P.(2011). An Imperial history of India, United Kingdom ,Nabu Press.
Retrieved from
<https://www.archive.org/details/imper..toryo035289mbp>
3. Koul, A. K. (1999). Proceedings of the All India Law Teachers Congress. Legal Education in India in 21st century problems and prospects, Delhi, University of Delhi faculty of Law.

***